

Aleksandra Gačič

Dr. Aleksandra Gačič, zgodovinarica, lektorica in prevajalka, je pod mentorstvom dr. Andreja Rahtena leta 2014 doktorirala s politično biografijo dr. Bogumila Vošnjaka. Leta 2016 je v soavtorstvu z dr. Gregorjem Jenušem izdala politično biografijo o dr. Karlu Verstovšku in o njem posnela dokumentarec v oddaji Sledi. Leta 2017 je izdala biografijo Bogumil Vošnjak – politik in diplomat ter v oddaji Sledi posnela dokumentarec tudi o njem. Leta 2019 je izšla njena tretja knjiga z naslovom Ko zatonejo sanje romantičnega Jugoslovana – izseljenski dnevnik dr. Bogumila Vošnjaka, ki jo je izdalo Arhivsko društvo Slovenije. Piše tudi biografije za Novi slovenski biografski leksikon. Svoje raziskave tako usmerja v osvetljevanje življenja in dela prezrtih slovenskih zgodovinskih osebnosti 20. stoletja, pri čemer se pogosto opira na lokalno okolje, ter diplomatsko zgodovino.

ODZIVI ŠALEŠKE DOLINE NA KOROŠKI PLEBISCIT IN USODO PRIMORSKE

»Vadljali so za Te in Tvoj plašč ...

*Vedi: igra je igra; noben igravec ne more biti pravičen
sodnik –
pravičnim dušam!*

*Ker ni bilo svatbe, vsprejmi te žalostne liste – nepozabni
Korotan – kot spomin na Te – v svojo ječo ...
Vendar, veruj in sledi zvanju svoje kronane Matere!
Ne obupaj! – Pot je dolga in trnjeva ...«¹*

¹ Ivan Rozman, Naša bol, Nekoliko zgodovine k polomu na Koroškem, Ljubljana, 1922, str. 1.

Uvod

»Iz slovenske Koroške priobčuje naše časopisje le še poročila o žalosti in trpljenju našega, tam živečega ljudstva. /.../ Vsa druga vprašanja, kakor smo se poprijeli te reševalne akcije, in zlasti, kako je prišlo do poloma – o vsem tem vlada v meritoričnem oziru sumljiva tihota.«²

S temi besedami je začel svojo brošuro o koroškem plebiscitu Ivan Rozman. Izšla je leta 1922, torej le dve leti po izgubi avstrijske Koroške. Prav je, da se na koroški plebiscit spomnimo ob njegovi 100. obletnici tudi mi. Leto 2020 pa je tudi 100. obletnica žalostnega spomina na požig Narodnega doma v Trstu, čemur je dve leti pozneje sledil Rapallski sporazum, ki je od slovenskega ozemlja odtrgal še na tisoče primorskih Slovencev.

Po prevratu je bilo treba ohraniti čim več ozemlja, ki smo ga dojemali kot slovenskega, v to sta sodili tudi zahtevi po ohranitvi čim večjega dela Koroške in Primorske v slovenskih rokah. Tudi Šaleška dolina se je zanimala za koroške in primorske Slovence, zato so se zvrstili nekateri dogodki in predavanja, s katerimi so organizatorji skušali seznaniti Šalečane z razmerami, v kakršnih sta se znašli Koroška in Primorska neposredno po veliki vojni.

Razmere na Koroškem in Primorskem pred izgubo

30. aprila 1915 je bil v emigraciji ustanovljen Jugoslovanski odbor, katerega dejavni član je bil dr. Bogumil Vošnjak, sin Šoštanjčanom znanega Mihaela Vošnjaka. Namen odbora je bil obveščati svetovne velesile o položaju južnih Slovanov in njihovih ozemeljskih zahtevah. Odbor je odločno odklanjal italijanske aspiracije na jugoslovansko ozemlje. Spomenice, ki so jih odborniki pošiljali ključnim osebam Antante, so izražale tudi zahteve po južni Koroški in

² Prav tam, str. 5.

Spodnji Štajerski, Vošnjak pa se je še posebej zavzel za Primorsko, Trst in Goriško-Gradiščansko.³ A vsa medvojna prizadevanja po vojni niso imela velikega učinka, saj so o vsem odločale antantne sile kot zmagovalke, kar naposled Slovencem ni prineslo veliko pozitivnega, vsaj pri vprašanju Koroške in Primorske ne.

Proti koncu vojne, natančneje že od julija 1918, so se vršila skupna posvetovanja vseh nemško-avstrijskih meščanskih strank in socialdemokratske stranke o tem, kako Wilsonovih 14 točk, zlasti načelo pravice narodne samoodločbe, obrniti sebi v prid. Do 10. oktobra 1918 je sicer še večina nemško-avstrijskih strank pristajala na izjavo socialdemokratskega poslanca Viktorja Adlerja: *»Priznavamo pravico slovanskih narodov, da ustanove lastne narodne države. Odklanjamo pa brezpogojno in za vedno, da bi nemška ozemlja prišla v meje teh nacionalnih držav. Zahtevamo, da se vsa nemška ozemlja Avstrije združijo v nemškoavstrijski državi, ki bo svoje odnose do drugih narodov Avstrije in do nemške države uredila po lastnih potrebah. Proti vsakemu nasprotnemu poizkusu bo nemški narod v Avstriji branil svojo neomejeno pravico samoodločbe z vsemi sredstvi.«*⁴

A kot vemo, je bila 29. oktobra 1918 razglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki bi se težko mednarodno uveljavila, še težje bi bilo ohraniti ozemlja, ki jih je dojemala za svoja, in še težje bi se bilo obraniti zunanjih zavojevalcev. 17. oktobra je nemško-avstrijski svet sklenil sklicati narodno skupščino vseh zastopnikov nemških volilnih okrajev nekdanje Avstrije. 30. oktobra je ta provizorična narodna skupščina za Nemško Avstrijo naslovila na vlado Nemčije prošnjo, da naj v sporazumu z nemško-avstrijskim državnim svetom prevzame varstvo nad nemško-avstrijskim državnim ozemljem. Avstrijci so odklanjali ustanovitev samostojne avstrijske države in zahtevali združitev nemške Avstrije z Nemčijo, nakar je provizorična narodna skupščina razglasila nemško Avstrijo

³ Luka Sienčnik, Koroški plebiscit 1920, Maribor, 1987, str. 9.

⁴ Lojze Ude, Koroško vprašanje, Ljubljana, 1976, str. 49.

za sestavni del Nemške republike.⁵ Boj med slovenskimi in avstrijskimi vojaškimi enotami so se na Koroškem bili vse do januarja 1919, ko se je začela pariška mirovna konferenca in je moralo tudi uradno nastopiti premirje.

Še pred koncem vojne je ameriški predsednik Woodrow Wilson objavil znamenitih 14 točk, ki so nekako predstavljale celoten program svetovnega miru. Wilsonov program je bilo mogoče razumeti kot obstoj »splošnega mednarodnega združenja«, ki bi zagotavljal politično neodvisnost, ozemeljsko integriteto ter enakopravnost malih in velikih držav. Njegovih 14 točk je bilo osnova za podpis premirja z Nemčijo in začetek pariške mirovne konference.⁶

Pariška mirovna konferenca se je začela 18. januarja 1919 v Versajski palači pri Parizu, udeležili pa so se je predstavniki 27 držav in petih narodov. Predsedovali so ji voditelji štirih sil: Woodrow Wilson kot predsednik ZDA, David Lloyd George kot ministrski predsednik Velike Britanije, Georges Clemenceau kot predsednik Francije in Vittorio Orlando kot premier Italije. Predstavniki premaganih centralnih sil na konferenco niso bili povabljeni, na ruski strani pa so sodelovali samo »beli« predstavniki.⁷ Konferenca je potekala dobro leto z namenom vzpostaviti nov mednarodni red, ki bi »temeljlil na načelih kolektivne varnosti in samoodločbe narodov«. Pariško mirovno konferenco je odprl francoski predsednik republike Raymond Poincaré.⁸

S sodelovanjem na pariški mirovni konferenci je mlada država Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev začela svoje mednarodno politično življenje. Kraljevina SHS v Parizu ni skušala doseči le priznanja meja, temveč tudi mednarodno priznanje, da so Srbi, Hrvati in Slovenci tri veje skupnega

⁵ Prav tam, str. 49–50.

⁶ Aleksandra Gačić, Bogumil Vošnjak – politik in diplomat, Ljubljana, 2017, str. 167.

⁷ Mladen Horvat, »Delovanje antantnih komisij na Slovenskem po prvi svetovni vojni«, v: Vojaška zgodovina, let. 15, št. 2(23), str. 100.

⁸ Gačić, Bogumil Vošnjak, str. 167.

naroda.⁹ A antantne sile so z uradnim priznanjem Kraljevine SHS odlašale vse do pomladi 1919, kar ji je prineslo marsikatero težavo pri pogajanjih. Še več težav je imela slovenska delegacija znotraj jugoslovanske, saj so velesile nanjo gledale kot na poraženko, saj je bil še nedolgo tega del poražene Avstro-Ogrske. A slovenska delegacija z Ivanom Žolgerjem na čelu je bila dobro organizirana in se je pogajanj dobro lotevala, čeprav se je premnogokrat izkazalo, da širše jugoslovanske podpore vendarle nima. In takšna neusklajenost je na koncu nosila usodne posledice za Slovence, ki so izgubili velik del ozemlja, na katerega so upali in ga tudi upravičeno zahtevali.

Sredi aprila 1919, ko je bila pariška mirovna konferenca že v polnem zamahu, so se slovenski predstavniki dr. Bogumil Vošnjak, Lambert Ehrlich, dr. Leonid Pitamic, Ivan Schwegel in Matija Slavič udeležili pogovorov z britanskimi, ameriškimi in francoskimi izvedenci za ozemeljska vprašanja. Namen teh pogovorov je bila predstavitev stvarnih pojasnil o koroških Slovencih, s čimer bi onemogočili vpliv poročila ameriškega polkovnika Shermana Milesa in bi vsaj poskusili doseči, da bi komisija spremenila svoja stališča o že določeni meji na Karavankah in predvidenem plebiscitu.¹⁰

Vprašanje Koroške se je vse bolj zapletalo in za celovško kotlino je bil torej določen plebiscit. Sredi maja je v Ljubljano prispela pobuda izvedenca Ivana Schwegla, naj iz domovine pride delegacija, ki bi jo sestavljali Anton Korošec, škof Anton Bonaventura Jeglič in Janko Brejc, ki bi z osebnim posredovanjem rešili, kar bi se rešiti dalo. Vendar se Korošec kot dejavni minister mirovne konference ni mogel udeležiti. Ko je delegacija, ki so jo sestavljali Jeglič, Albin Prepeluh, Karel Triller in Vladimir Ravnihar, prispela v Pariz, jih je dočakala že »prejudicirana situacija«.¹¹

⁹ Dejan Djokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010, str. 3.

¹⁰ Gačić, Bogumil Vošnjak, str. 179.

¹¹ Janko Brejc, »Od prevrata do ustave«, v: *Slovenci v desetletju 1918–1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, Ljubljana, 1928, str. 182.

Jugoslovanska delegacija je 2. junija 1919 odpotovala v St. Germain, da bi prisostvovala predaji preliminarija. Delegacija se je sicer trudila poiskati kompromis med Wilsonovim stališčem, ki je bil za globalni plebiscit, in lastnim, ki je predvideval priključitev cone A h Kraljevini SHS. Ameriški izvedenec Douglas Johnson je kompromisni predlog predložil Wilsonu in drugim izvedencem velesil ter ob tem predlagal, da bi se cona A takoj priključila Kraljevini SHS, cona B pa Avstriji. Prebivalci obeh con bi s tem dobili priložnost, da se sami odločijo, h kateri državi bi pripadali. Na temelju tega predloga je četverica velesil dala Milenku Vesniću kot zastopniku jugoslovanske delegacije priložnost za ustno razpravo 4. junija. A četverica je z zagovorom želela le pridobiti Vesnića za svoje že sprejeto stališče. Vendar se slovenska delegacija ni kar predala, zato so 11. junija Janko Brejc, Lambert Ehrlich in Bogumil Vošnjak odšli na razgovor z državnim tajnikom Lloyda Georgea, lordom Hardingom. Čeprav je bil lord slabo poučen in rezerviran, je stališča trojice pozorno poslušal in na koncu obljubil, da bo obvestil Balfourja in Lloyda Georgea o jugoslovanski zahtevi, da se jim da zelena črta brez plebiscita. Jugoslovanska delegacija je le dosegla uspeh, saj so se zavezniki v zadnjem trenutku odločili, da Avstriji ne bodo vročili del načrta mirovne pogodbe, ki se je nanašala na Koroško.¹²

A slovenska delegacija ni imela kaj prida pomoči niti od širše jugoslovanske delegacije in vlade, saj je bila slednji v interesu le čimprejšnja sklenitev miru z Nemčijo. Ivan Žolger, predsedujoči slovenske delegacije, je sicer opozarjal, da jih čakajo še velike naloge, kot je na primer obramba meje pred Italijo in Avstrijo, a ga je Milenko Vesnić opozoril, da na vprašanje Koroške gleda preveč optimistično.¹³

Vojaški spopadi na Koroškem so torej potihnili šele januarja 1919. 15. junija je medzavezniška vojaška Kontrolna komisija v Avstriji sprejela sklep, da se med jugoslovanskimi

¹² Gačić, Bogumil Vošnjak, 185.

¹³ Gačić, Bogumil Vošnjak, 186–187.

in avstrijskimi enotami ustvari štiri kilometre široka nevtralna cona, jugoslovanska vojska pa se je do 20. junija morala umakniti iz nje. Dokončno je bil sklep o plebiscitu potrjen 21. junija 1919. Ob tem so sklenili, da lahko avstrijska vojska zasede celotno območje plebiscitne cone B. Do 31. julija 1919 je tako jugoslovanska vojska dokončno izpraznila cono B, vendar je ostala v coni A kot podpora jugoslovanski civilni oblasti.¹⁴

10. oktober 1920 je bil določen za dan izvedbe koroškega plebiscita. Namreč, na temelju 49. in 50. člena sanžermenske mirovne pogodbe z dne 10. septembra 1919 je na Koroškem v coni A potekal meddržavni plebiscit. Za priključitev cone A h Kraljevini SHS je glasovalo 40,96 % glasovalcev, v korist Republike Avstrije pa kar 59,04 % glasovalcev. Posledica volilnega izida je bila, da se plebiscit v coni B ni niti izvajal. S tem je celotno celovško plebiscitno ozemlje ostalo pod suverenostjo Republike Avstrije. Tako je bila meddržavna meja začrtana po vrhu Karavank.¹⁵ Kraljevina SHS je po plebiscitu prek predsednika svoje delegacije slovesno izjavila, da ne bo nikdar pozabila tistih 15.000 Slovencev, ki so glasovali zanjo, pri čemer je bila mišljena zaščita slovenske manjšine v smislu določil sanžermenske pogodbe.¹⁶ A južna Koroška je bila izgubljena za vedno. Zakaj je prišlo do takšnega poloma, je predmet razprav, ki so že bile objavljene in verjetno v luči obeležitve 100. obletnice tega nesrečnega dne za koroške Slovence še bodo. Vsekakor pa so k slabemu volilnemu rezultatu pripomogle dane razmere, strah pred novim, nemški pritiski in zavajanja. Pripomogla pa ni niti mlačnost centralne jugoslovanske oblasti v Beogradu, ki prav velikega zanimanja in učinkovanja ni pokazala.

¹⁴ Horvat, Delovanje antantnih komisij na Slovenskem po prvi svetovni vojni, str. 107.

¹⁵ Ivan Tomšič, »Problemi sodobnega meddržavnega plebiscita in Koroški plebiscit leta 1920«, v: Koroški plebiscit, Razprave in članki, ur. Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn, Ljubljana, 1970, str. 379.

¹⁶ Valentin Rožič, Boj za Koroško, Spominska knjižica ob 5. obletnici koroškega plebiscita, Ljubljana, 1925, str. 6.

Predmet razprav na mirovni konferenci sta bila tudi Trst in Primorska. Že pred konferenco je bilo bolj ali manj jasno, da bodo velesile v najboljšem primeru pristale na Trst kot svobodno mesto, čeprav je jugoslovanska delegacija vztrajala, da Trst pripade Kraljevini SHS.¹⁷ Energične razprave so na mirovni konferenci potekale tudi za položaj Primorske in njene usode. Centralna vlada v Beogradu in deželna vlada v Ljubljani sta se že na začetku morali sprijazniti z dejstvom, da se bo o vprašanju zahodne meje nove države razpravljalo izključno na pogajanjih med antantnimi velesilami na mirovni konferenci.¹⁸ A tudi pri tem vprašanju se za Slovence ni izteklo dobro. Kot je zapisal Tomaž Pavšič, je bilo leto 1920 za Slovence izredno nesrečno leto. Že 13. julija 1920 so italijanski fašisti požgali slovenski Narodni dom v Trstu, 10. oktobra smo izgubili avstrijsko Koroško, 12. novembra pa je bil v turističnem mestu Rapallo podpisan sporazum o državni meji med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo, zaradi česar smo ostali brez dobršnega dela ozemlja, na italijanski strani pa je ostalo kar 400.000 rojakov.¹⁹ Da je šlo za resnične tragedije in usodne posledice za slovenski narod, je nekajkrat opozoril tudi generalni sekretar jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci dr. Bogumil Vošnjak. V eni od razprav se je spraševal, kako je mogoče, da je lahko tako »silna« država, kot je bila Jugoslavija, izgubila Koroško in kako je lahko podlegla pri Rapalskem sporazumu.²⁰ A kot že omenjeno, mlačnost centralne vlade je zagotovo pristavila svoj lonček, iz katerega se ni skuhalo nič dobrega in se danes,

¹⁷ Gačić, Bogumil Vošnjak, str. 181.

¹⁸ Gačić, Bogumil Vošnjak, str. 186–187; Andrej Rahten, »Pariška mirovna konferenca in Slovenci«, v: Slovenci v očeh Imperija: priročniki britanskih diplomatov na pariški mirovni konferenci leta 1919 = The Slovenes in the eyes of the Empire: handbooks of the British diplomats attending the Paris Peace Conference 1919, ur. Ernest PETRIČ et al. (Mengeš, 2007); 27.

¹⁹ Tomaž Pavšič, »Rapalska meja«, v: O rapalski meji, Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe, Logatec, 1910, str. 30.

²⁰ Gačić, Bogumil Vošnjak, str. 210.

po stotih letih, lahko le spominjamo teh žalostnih dogodkov in analiziramo, kaj vse je šlo narobe.

Odmevi težav koroških in primorskih Slovencev v Šaleški dolini

Bližina koroške meje pa je vsekakor omogočala, da vesti o dogodkih na Koroškem ni manjkalo tudi v Šaleški dolini. Navsezadnje so se tudi fantje iz doline borili na Koroškem, ozemlje Šaleške doline pa je tudi bilo območje prehoda slovenskih vojakov, ko so se vračali z bojišč in se umikali nazaj v zaledje, pogosto tudi ranjeni. Prav tako ni manjkalo novic o težavah primorskih Slovencev, ki so si prizadevali ostati znotraj meja novoustanovljene Kraljevine SHS. Da bi tudi prebivalcem Šaleške doline pojasnili razmere v omenjenih pokrajinah, so se zvrstila predavanja, ki so jih priredila različna društva. Pogosto so na predavanjih zbirali tudi denar za pomoč Korošcem in Primorcem.

V Šoštanju so ustanovili izobraževani odsek telovadnega društva Sokol, ki naj bi imel na skrbi javna ljudska predavanja. Ob njegovi ustanovitvi so za koroške legionarje nabrali 800 kron in nekaj perila. K legionarjem se je prijavilo precej članov.²¹ Izobraževalni odsek šoštanjskega Sokola je tako 16. februarja 1919 priredil prvo poljudno predavanje. Predaval je Anton Kurnik, poslovodja v škalskem rudniku, svoje predavanje pa je naslovil »Iz koroške zgodovine«, saj se je organizatorjem ta tematika zdela še posebej aktualna v času, ko so se na Koroškem določale meje med Slovenci in Nemci. Temo so pojasnili z obrazložitvijo: *»Ne samo, da se ž njim priprostemu ljudstvu vcepi čut, da na Koroškem ne zahtevamo za se nič krivičnega, temveč tirjamo nazaj našo sveto Staro pravdo ...«* Takšna predavanja naj bi ugodno vplivala na deloma še nezavedno kmečko ljudstvo.²²

²¹ »Sokol v Šoštanju«, Nova doba, 1. 2. 1919, št. 9, str. 4–5.

²² »Dopisi«, Nova doba, 1. 3. 1919, št. 17, str. 5.

Maja 1919 je *Nova doba* znova pisala o prodiranju nemških tolp proti Slovenj Gradcu, kjer naj bi te ropale in plenile, a da je bilo odvedenih iz Slovenj Gradca, Šoštanja in drugod več Nemcev kot talcev in da jih je med njimi veliko, ki so si to zaslužili. Pripomnili so, da jih ni treba izpustiti, dokler na fronti ne bo miru. Zato pa so bili pri časniku toliko bolj začudeni, ker se je za šoštanjskega Woschnagga zavzel ugledni odvetnik celo v Ljubljani in Beogradu, kar se jim je zdel pravi škandal. Avtor članka je pripomnil, da naši rojaki ječijo na Koroškem v koncentracijskih taboriščih in da njihova usoda ni znana ter da je zato kvečjemu pravilno, če se za vsakih deset slovenskih interniranih Korošcev izpusti en nemški talec.²³

Maja je *Domovina* pisala, da so v Celju končno zaprli nemčurje, ki so kovali zaroto proti jugoslovanski državi, ki so bili v neki navezi s koroškimi roparji. Ob tem so v *Domovini* zapisali, da bi bilo treba »poloviti vso nemčursko gadjo zalego po spodnještajerskih gnezdih« v Laškem, Brežicah, Konjicah, Vitanju, Slovenj Gradcu, Slovenski Bistrici, Poljčanah, Rogatcu in seveda Šoštanju.²⁴

Nemškutarji, ki so ostali v Šaleški dolini, so pogosto izzivali slovenske prebivalce in jih najpogosteje v gostilniškem okolju zmerjali ter izzivali s situacijo na Koroškem. Konec maja 1919 je bila na 60 kron globe obsojena neka Ela Živna iz Velenja, ker je grdo govorila o koroških dogodkih. Časopisje je predvidevalo, da gre za hčer orožnika Živne iz Velenja, ki je v času vojne služil v Vojniku. »*Tam se je ta grdoba tako vedel, da so ga ob prevratu morali pred ljudsko jezo odstraniti in prestaviti v Velenje,*« je bralce jezno seznanjal avtor novičke in se spraševal, zakaj ga niso kar odslovili. »*Denunciral je uboge ljudi in jih tiral trumoma v ječe,*« je nadalje opisoval medvojna ravnanja spornega vojaka in omenil, da je mogoče predvidevati, da so bili vsi internirani, konfinirani in osumljeni žrtve te osebe. Zato se ni

²³ »Celjske novice«, *Nova doba*, 22. 5. 1919, št. 51, str. 2.

²⁴ »Tedenske vesti«, *Domovina*, 16. 5. 1919, št. 20, str. 5.

bilo čuditi, da je tudi svojo hčer vzgojil v tem duhu.²⁵

V prvem letu nove države so v Šoštanju zaznamovali Vidov dan, ki se je praznoval 28. junija 1919. Na proslavi so med drugim izrazili upanje, da bosta tudi Koroška in Primorska kmalu del novonastale države: *»Kakor se je začetkom svetovne vojne žrtvoval Princip za princip svobode – bomo vstali vsi – sami Principi – kakor en mož za princip samoodločbe, ki je posledica doslednega izvajanja načela svobode, za naše Korošce in Primorce.«*²⁶

Koroški plebiscit oziroma priprave nanj so se v Šaleški dolini odrazile tudi neposredno, saj je Deželna vlada za Slovenijo 21. marca 1920 odpoklicala začasnega velenjskega šolskega vodjo Vinka Stoparja kot komisarja za tujski promet na Koroško, kjer je sodeloval pri organizaciji plebiscita. Začasno ga je nadomestil učitelj Josip Armič. Novembra 1920, po končanem nesrečnem koroškem plebiscitu, je Vinko Stopar vnovič prevzel vodenje šole.²⁷

Konec marca 1920 je pred celjskim okrožnim sodiščem potekala razprava proti vodjem rudarskega upora v Velenju dne 7. maja 1919. Razmere na Koroškem so imele sicer za omenjeni dogodek le posredni povod, pa vendarle je do njega prišlo. Ob pohodu nemških čet čez Koroško proti štajerski meji se je namreč med rudarji v velenjskem rudniku razširila vest, da se sovražnik bliža Velenju in da je blagajna v nevarnosti. Ker rudarjem do 1. maja niso izplačali vojnega dodatka, so se ustrašili za denar in želeli rešiti blagajno. Vdrli so v rudniško pisarno, a jih je tam pričakala prazna blagajna. Blagajnik Skaza in inženir Kralj sta delavstvu povedala, da denar najdejo na šahtu, kamor so se delavci tudi odpravili, in pri Skazi v stanovanju našli 70.000 kron. V resnici drugega denarja niti ni bilo, saj sta dva uradnika šele odšla v Ljubljano po denar. Delavci so v zmoti grozili inženirju Kralju, da ga

²⁵ »Dnevne novice«, Nova doba, 12. 6. 1919, št. 60, str. 2.

²⁶ »Dopisi«, Nova doba, 5. 7. 1919, št. 70, str. 3.

²⁷ Šolska kronika Velenje; Gačič, »Šolstvo v Šaleški dolini v času med obema vojnama«, str. 73.

bodo ustrelili. Uprl se jim je praporščak Košenina, a so ga smrtno ranili. Ko se je zadeva vendarle pojasnila, da je šlo le za predvidevanja, so se delavci pomiril in se vrnili na delo. Na zatožni klopi so se znašli naslednji rudarji: Sebastjan Cilenšek in Gregor Weithauser zaradi težke telesne poškodbe in prestopka orožnega patenta, Franc Zupanič zaradi javnega nasilja in prestopka orožnega patenta, Martin Hovnikar in Anton Fidej zaradi prekrška zoper oblast in javni red. Sebastjan Cilenšek je bil spoznan za krivega, a mu kazni niso dosodili, saj je bil že poprej obsojen na osem let ječe zaradi nekega rop, poleg njega je bil obsojen le še Matej Hovnikar, in sicer na dva meseca zaporne kazni.²⁸

30. marca je izobraževalni odsek šoštanjkega Sokola priredil predavanje »O primorskih Slovencih«. Da je bilo predavanje uspešno, pričata zapisa v *Novi dobi* in *Domovini*: »Združila sta mnogoštevilne narodnjake Šoštanja in okolice ter na znotraj in zunaj osvedočila našo narodno silo. Jamemo se zavedati, da tvorimo strnjeno moč, ki potepta narodnemu razvoju stavljenе zapreke. Z živo besedo iz lastnih skušenj črpanim gradivom nam je orisal goriški Slovenec učitelj L. Orel brezznačajno postopanje Lahov, ki mečejo s frazami o kulturi in demokratizmu vsemu svetu pesek v oči, da zakrivajo svoj daleč zaostali barbarizem in svojo pohlepno željo po gospodstvu. Zavedne in značajne Slovence trpinčijo in jih puste umreti od gladu – oni Lahi, ki ob vsaki priliki kričijo, da časte svojega osvoboditelja Garibaldija! Fej!« Avtor članka je ob tem zapisal, da bodo še prišli časi, ko bodo tudi domačini nekoč lahko prosili za pomoč junaške Primorce. Zbor se je zaključil na glavni ulici s pesmijo Lepa naša domovina. Na zboru so soglasno sprejeli resolucijo zbranih Slovencev iz Šaleške doline in jo poslali Deželni vladi v Ljubljano. Resolucija je vključevala naslednje točke: »1. Protestujemo zoper brezpravno lastitev jugoslovanskega Primorja od strani Italijanov; 2. zahtevamo, če treba tudi z orožjem, da bodi vsak Jugoslovan in vsa jugoslovanska zemlja v kraljevini Srbov,

²⁸ »Rudarski punt v Velenju – pred sodiščem«, Nova doba, 3. 4. 1920, št. 41.

Hrvatov in Slovencev; 3. prosimo vse Slovane z juga in severa za učinkovito bratsko pomoč, da čimpreje dosežemo ta svoj nadvse pravični cilj!«²⁹

Na isti dan, torej 30. marca 1919, je pevsko in bralno društvo Šaleški zvon iz Velenja pri Sokolu Antonu Kurniku priredilo Finžgarjevo igro Naša kri. Igro so priredili, in sicer »zoper naše tlačitelje Lahe«, kot so zapisali: *»Igrali so jo Škalčani s polnim umevanjem svojih vlog, z izvirno naravnostjo in zbrano skupnostjo. Ljubko petje Škalčank je omililo resne prizore o boju za svobodo.*« Prireditelji so ob tem v Novi dobi zapisali nekaj besed o razmerju med škalskimi rudarji in narodnim slovenstvom, ki je omogočalo takšne prireditve: *»Prodira zavest, da smo vsi delavci, ki delamo kot bratje za našo skupno blaginjo. Kje se toliko in tako brezobzirno trebi plevelj sebičnosti kakor v Jugoslaviji?«*. Izrazili so vero in upanje v čimprejšnjo ureditev razmer: *»Res je, da še nikakor ni vse urejeno, kakor bi moralo biti, ali v vseh naši jugoslovanski državi se kaže resna in železnovstrajna volja, da se delajo čisti računi, da smo na njihovi podlagi – medsebojni odkritosrčni prijatelji.*« Poudarili so pomen sodelovanja v vsej državi: *»Ne v razdiranju, temveč v skupnem delu za našo demokratično, slovansko državo, ki more vspehe našega dela učinkovito varovati – je naša rešitev!*«³⁰

Pomemben dogodek, na katerem so se spomnili Koroške in Primorske, se je zgodil tudi 18. aprila 1920 na glavnem trgu v Šoštanju, ko je potekalo ustanovno zborovanje podružnice Jugoslovanske Matice za Šaleški okraj. Na zboru je o neosvobojeni Koroški spregovoril narodni delavec za Koroško – župnik Anton Gabron, ki kljub prestanemu trpljenju v ječah ni nehal bodriti naroda k vztrajnemu delu do uspeha. O prestanih tegobah Primorcev in poteku delovanja za njihovo osvoboditev je spregovoril Anton Kurnik, nadzornik v

²⁹ »Dopisi«, Nova doba, 10. 4. 1919, št. 34, str. 3; »Dopisi«, Domovina, 18. 4. 1919, št. 16, str. 5.

³⁰ »Dopisi«, Nova doba, 10. 4. 1919, št. 34, str. 3; »Dopisi«, Domovina, 18. 4. 1919, št. 16, str. 5.

škalskem rudniku. Na shodu so bile sprejete resolucije z zahtevu po slovenskem Jadranu in Primorju za slovanske Primorice in z odločnim protestom »zoper ugrabitev edine sposobne gospodarske luke za Jugoslavijo po nenasitnih Italijanih«. ³¹

Vesti o dogajanjih na Koroškem so vse pogostejše prihajale v Šaleško dolino. V enem od člankov, ki ga je objavila *Nova doba* ob ustanovitvi podružnice jugoslovanskega Rdečega križa, za katere ustanovitev je dal pobudo Anton Kurnik, so zapisali: *»Nemec nam je hotel ugrabiti vesno Svobode in v zlobni nakani zopet sejati po razorih človeška srca na toliko in toliko poljih ... Že se je vsled navala nemških roparskih čet in vsled naše nemoči zamajala fronta na Koroškem, toda priaspeli so srbski junaki, osokolili naše fante in skupno ž njimi, silni in hrabri, pognali Nemce v sramoten beg, nam pa s svojim zmagovitim pohodom zaklicali, da nas moreta rešiti samo moč in hrabrost, delavnost in vztrajnost, nrvnost in disciplina, ljubezen do domovine! Maščevani so vsaj deloma prerani grobovi naših junakov na slovenski koroški zemlji, ljubezen in dolžnost pa nas kliče k onim žrtvam našega osvobojenja, pri katerih je še upanje, da okrevaajo k našim ranjencem.«* Podružnica Rdečega križa je bila ustanovljena z namenom, da bi na obeh kolodvorih železniške proge Šoštanj–Velenje vzdrževala okrepcilne postaje in organizirala ter podpirala strežbo ranjencem. Šoštanj je namreč ležal v neposredni bližini fronte in v njem je imelo sedež obmejno poveljstvo, zato so računali, da se bo precejšen del ranjencev odpravil po progi Velenje–Celje. V Šoštanju naj bi s tem namenom v kratkem snovali tudi bolnišnico. ³² Pri organizaciji so se najbolj izkazale Šoštanjčanke pod vodstvom Ivanke Senica, ki so se zavedale svoje dolžnosti do domovine, kot je zapisal avtor članka. Pri oskrbi ranjencev jim je pomagal kontrolor Kurnik iz Škal. ³³ Čitalnica v Šoštanju je 1. junija 1919 prire-

³¹ »Dopisi«, *Nova doba*, 27. 4. 1920, št. 52, str. 3.

³² »Dopisi«, *Nova doba*, 31. 5. 1919, št. 55, str. 3.

³³ »Dopisi«, *Nova doba*, 17. 6. 1919, št. 62, str. 2; »Šoštanj nam bodi zgled«, *Domovina*, 27. 6. 1919, št. 26, str. 6.

dila koncert v Rajšterjevi gostilni v čast in zahvalo vojaštvu, ki je prebivalce ščitilo pred »vpadi nemških roparskih tolp« in osvobajalo domovino. Zbrane dohodke so namenili Rdečemu križu oziroma vojaški bolnišnici v Šoštanju.³⁴

18. aprila 1920 je na glavnem trgu v Šoštanju potekalo veliko ustanovno zborovanje podružnice Jugoslovanske Matice za Šaleški okraj. Poziv na zborovanje se je glasil: *»Ker bo to obenem manifestacijski shod Šaleške doline, da izpriča, kakor vsak Jugoslovčan od najjužnejše do najsevernejše meje naše ljubljene domovine, svoje sveto pravo do zadnje pedi zemlje, ki jo poseda po krivici zaslužnjen brat Jugoslovčan na še vedno zasedenem našem ozemlju, je pričakovati od vseh strani velike udeležbe.«*³⁵ Shod je vodil Anton Skala, nadučitelj iz Topolšice, ki je tudi pojasnil pomen prireditve »za razumevanje skupne narodne težnje po ujedinjenju vseh odtrganih delov našega naroda od strani ljudstva kakor za učinek na zunaj«.³⁶

Konec junija 1920 so po Sloveniji potekala informativna predavanja o Koroški z naslovom *Koroška vas kliče*. Predavanja je priredil Narodni svet za Koroško, eno je potekalo tudi v Šoštanju, in sicer 29. junija 1920.³⁷

Predavanj, predvsem o Koroški, je bilo v Šaleški dolini kar nekaj. 14. julija 1920 je tako v Šoštanju v sodelovanju s tamkajšnjo čitalnico potekalo predavanje o Koroški, hkrati pa je bil ustanovljen še t. i. koroški odbor. Predaval je nadučitelj Vincenc Stopar, ki je po zgodovinskem orisu predstavil trenutne politične razmere na Koroškem in opisal slovensko delovanje za plebiscit, ki je bil razpisan za 10. oktober 1920 v coni A.³⁸

³⁴ »Tedenske vesti«, Domovina, 13. 6. 1919, št. 24, str. 6.

³⁵ »Dopisi«, Nova doba, 13. 4. 1920, št. 44, str. 2.

³⁶ »Dopisi«, Nova doba, 27. 4. 1920, št. 52, str. 3.

³⁷ »Dnevne novice«, Nova doba, 24. 6. 1920, št. 77, str. 2.

³⁸ »Dopisi«, Nova doba, 20. 7. 1920, št. 86, str. 3.

Čeprav je Kraljevina SHS obstajala že dobri dve leti in je pod njeno okrilje sodilo tudi slovensko ozemlje, se nekatere strasti še niso pomirile, prav tako ne sovraštvo do nemškihutarjev, ki so po mnenju nekaterih krajanov še vedno izživali na različne načine. Tako na primer šoštanjski gostilničar Viktor Hauke nad vhodom nekdanjega »Deutsches Haus« ni želel odstraniti začetnic D. H., temveč je na občinski poziv dal pri občini na zapisnik, da naj v prihodnje začetnici pomenita »Društvena hiša«. Pri časniku *Nova doba* so se nad takšnim ravnanjem zgražali in situacijo primerjali s tem, kaj bi se ob takšnem ravnanju Slovencev dogajalo na Koroškem, ki je po plebiscitu 10. oktobra pripadla Avstriji: »Če bi se n. pr. na Koroškem kak Slovenec na podoben način norčeval iz kake oblasti, bi mu že zdavnaj brez vsakega parlamentovanja kratkoma razbili šipe na dotični hiši, mu pomazali napis in vrh tega njega nabili.«³⁹

Po koroškem plebiscitu je bilo vesti, povezanih s to tematiko, v Šaleški dolini občutno manj. Navkljub temu pa so se 22. novembra 1921 Šoštanjčani po dolgem času oglasili v *Novi dobi*, ob tem pa pripomnili, da njihove neobjave ne pomenijo tudi njihove nedejavnosti. Tako je ob obletnici koroškega plebiscita tamkajšnja podružnica Jugoslovanske Matice priredila dobro uspelo predavanje, na katerem so nabrali 1.000 kron za sklad Jugoslovanske Matice. 14. novembra so vsa šoštanjska društva priredila Rapalski večer s predavanji, in na njem so prav tako zbrali lepo vsoto za Jugoslovansko Matico. K podružnici Jugoslovanske Matice pa so pogosto prispevala tudi šoštanjska podjetja, npr. Rajšterjeva tovarna za slaščice, kemična tovarna, usnjarna Woschnagg, parna žaga Stroinigg in tovarna za pohištvo Lampret.⁴⁰

³⁹ »Dopisi«, *Nova doba*, 1. 1. 1920, št. 1, str. 5.

⁴⁰ »Dopisi«, *Nova doba*, 22. 11. 1921, št. 136, str. 3.

Zaključek

Letošnje leto je v vseh ozirih nenavadno leto, prežeto s številnimi negotovostmi, ki jih je prinesla pandemija. A nič manj negotovosti ni bilo pred dobrimi stotimi leti. V letih 1918 in 1919 je po koncu velike morije, ki jo je prinesla vojna, nastopila pandemija, danes znana kot španska gripa, ki je terjala mnoge smrtne žrtve, ki so se štele v milijonih. Razmere po vojni so terjale novo ureditev, zlasti določanje meja. Med države, ki so upale na čim boljši izid, povezan s pridobitvijo ozemelj, je spadala tudi Kraljevina SHS, ki se ji je pridružilo slovensko ozemlje. Kot mali narod smo imeli ozemeljske težave s kar tremi sosednimi narodi, z Madžari, Avstrijci in Italijani, apetiti slednjih dveh pa so bili precej veliki. Leta 1920 nas je čakal koroški plebiscit, znana ni bila niti usoda primorskih Slovencev, ki so s požigom Narodnega doma v Trstu utrpeli veliko škodo. Naposled smo izgubili tudi južno Koroško, saj so bili volilni rezultati v coni A za Slovence poraz. Usoda in razmere v omenjenih slovenskih pokrajinah so se posredno dotaknile tudi Šaleške doline, ki se je trudila rojakom na mejah pomagati, bodisi z zbranimi sredstvi, oskrbo ranjencev ali ozaveščanjem ljudi o rojakih in njihovi usodi.

Danes, sto let pozneje, svet znova stoji v negotovosti, saj smo se znova znašli v pandemiji, odprtost meja in dobri odnosi med sosednjimi državami pa vnovič niso samoumevni, temveč pogosto stopajo na spolzka tla.

Viri

Literatura

- Časniki
- Nova doba
- Domovina
- Šolska kronika Velenje

Monografije

- Djokić, Dejan, *Nikola Pašić and Ante Trumbić, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010
- Gačić, Aleksandra, Bogumil Vošnjak – politik in diplomat, Ljubljana, 2017.
- Rozman, Ivan, Naša bol, Nekoliko zgodovine k polomu na Koroškem, Ljubljana, 1922.
- Rožič, Valentin, Boj za Koroško, Spominska knjižica ob 5-letnici koroškega plebiscita, Ljubljana, 1925.
- Sienčnik, Luka, Koroški plebiscit 1920, Maribor, 1987.
- Ude, Lojze, Koroško vprašanje, Ljubljana, 1976.

Članki

- Brejc, Janko, »Od prevrata do ustave«, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, ur. Josip Mal, Ljubljana, 1928, str. 164–165.
- Horvat, Mladen, »Delovanje antantnih komisij na Slovenskem po prvi svetovni vojni«, v: Vojaška zgodovina, let. 15, št. 2 (23), str. 99–124.
- Pavšič, Tomaž »Rapalska meja«, v: O rapalski meji, Zbornik mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe, Logatec, 1910, str. 28–40.
- Rahten, Andrej, »Pariška mirovna konferenca in Slovenci«, v: Slovenci v očeh Imperija: priročniki britanskih diplomatov na pariški mirovni konferenci leta 1919 = The Slovenes in the eyes of the Empire: handbooks of the British diplomats attending the Paris Peace Conference 1919, ur. Ernest PETRIČ et al. (Mengeš, 2007), str. 285–305.
- Tomšič, Ivan, »Problemi sodobnega meddržavnega plebiscita in Koroški plebiscit leta 1920«, v: Koroški plebiscit, Razprave in članki, ur. Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn, Ljubljana, 1970, str. 435–500.